FRANKFURT OKULU VE ELESTiREL TEORi: SOSYOLOJiK POZiTiViZMiN ELESTiRiSi

Bekir BALKIZ*

ABSTRACT

In this article the basic arguments that 'critical social theory' accompanied with Frankfurt School has put forward for critique of sociological positivism will be discussed. Having many variations in itself, critical theory can be read as a kind of criticism of positivism as well.

Being initially systematized by Comte, sociological positivism identifies the perception of social reality with the perception of physical reality. According to critical theory the identification of natural sciences with social sciences i.e. methodological monism, leads to the inevitable reification of social events. Whereas positivist social theory aims to control and maintain society as it is, critical theory strives to go beyond given situation and to put forward that society has the potentiality of a different reality.

If a theory is "critical", this means that it is based on an opposing and questioning way of analysis. Critical theory aims to reveal the ideological illusions penetrated into social relations and to analyse the theories that expose "false" explanations of social reality. Critical theory is not only a criticism of social facts but also a criticism of the theories that make "false" representations of these facts. But this does not mean that critical theory is not a "scientific" theory. When social world is considered, critical theory asserts that through criticism scientific knowledge can be produced. Consequently it also calls itself "critical social science".

Keywords: Critical Theory, Positivism, Ideology, Social Reality, Power and Domination, Emancipation, Appearance and Reality.

* Yard. Do9. Dr., Ege Universitesi Edebiyat Fakiiltesi Sosyoloji Boliimii.

1. Giri

Bu yaz1da sosyolojik pozitivizmin bir ele tirisi olarak 'ele tirel teori'nin dayand1g1 epistemolojik ve metodolojik onvarsayimlar (assumptions) iizerinde durulacak ve ardmdan bu teori hakkmda kapsamh bir degerlendirme yapdacakttr. Buradaki amac1mtz, ele tirel teorinin yontem anlay1 1 ve toplum teorisi bak1mtndan farkh bir sosyolojik 'paradigma'*y1 temsil ettigini ortaya koymak ve bu paradigmanm sosyolojik pozitivizme yonelttigi ele tirilerin ana noktalanm tespit etmektir. Bu dogrultuda, kendi i9inde farkh varyasyonlan olmakia birlikte ele tirel teorinin, pozitivizm ele tirisinde bir i9 tutarhhga sahip oldugu gosterilecek ve bu ele tirinin temel parametreleri formiile edilecektir. Sosyolojik 9ah malarda belli bir ara tlrma yonteminin kullamlmas1, insan ve topluma ili kin belirli onvarsay1mlarm kabul edilmesi anlamtna gelmektedir. Bu yaz1da yapacag1mtz analiz ve degerlendirme 9er9evesinde, ele tirel teorinin yontemi ve toplum teorisi arasmda da i9sel bir baglantmm mevcut oldugu gosterilmeye 9ah tlacakt1r. Ele tirel sosyal teori, konuyla ilgili literatiirde bazen 'radikal sosyoloji', 'miidahaleci sosyoloji', 'ele tirel (hermeneutik) yorumlay1c1 sosyoloji', 'refleksif/dii iiniimsel sosyal teori' vb. kavramlarla da ifade edilmektedir. Ancak bu farkh adlandtrmalara ragmen, ele tirel teorinin, pozitivist metodoloji ve toplum teorisine yonelik bir itiraz1 ve sorgulamay1 temsil ettigi anla dmaktadtr.

Ele tirel sosyal teori paradigmas1 i9inde yeralan dii iiniir ve ekollerin onemli bir boliimiiniin, pozitivizm ele tirisinde temel esinlerini yeniden in a edilmi ve yorumlanmt bir Marksizmden ald1klar1 goriilmektedir. Bu egilim, ozellikle Frankfurt Okulu'na mensup teorisyenlerin 9ah malannda belirgin bir bi9imde ortaya 91kmaktad1r. Ele tirel teorinin pozitivizm ele tirisine zemin olu turan Marksizm, bu teorisyenlerin katkdanyla anti-pozitivist bir okumaya tabi tutulmakta, yeni kavram ve a91hmlarla zenginle tirilmektedir. Bu tutum, ozellikle Habermas'm 9ah malannda a91k bir bi9imde goze 9arpmaktad1r. 0, ele tirel bir sosyal teori olarak Marksizmin pozitivistik unsurlan i9inde barmd1rd1gm1 iddia eder ancak, ondan tiimiiyle de vazge9mez. Bununla birlikte, ele tirel teorisyenlerin Marksizme yakmhklan, onlann pozitivizmle yap1c1 ve verimli bir diyaloga girmelerine engel te kil etmemektedir. Zira

---

* Burada 'paradigma' kavramtm, ihtiyat koymak suretiyle Thomas Kuhn'un tarif ettigi anlamda kullamyoruz. Buna gore bir paradigma, belirli bir bilim sahas1 i9inde ara tlrmalara ili kin imajlar iiretir. Paradigma, neyin ara tmlmaya deger oldugunu, ara ttrma s1rasmda hangi sorularm ve nasd sorulmalan gerektigini; ara tlrma sonucunda elde edilen bulgularm nasd degerlendirilecegini ve bu degerlendirmeye ili kin kurallan onceden belirler. Paradigma bir bilim sahas1 i9inde olu mu olan konsensiis birligidir ve o, bir bilim toplulugunu digerinden ay1rt eden smtr 9izgisini olu turur. Paradigma, belirli bir bilim sahas1 i9inde mevcut olan modelleri, teorileri, yontem ve ara9lar1 sm1flandmr, tammlar ve onlan birbiriyle ili kilendirir. Bu konuda daha aynntth bilgi i9in bkz. Kuhn, Thomas, **Bilimsel Devrimlerin YaplSI,** Cev. Niliifer Kuya , Alan Yayinlar1, istanbul, 1982

• • •

onlar, pozitivizmin bilimsel bilgiye yonelik olumlayic1 tutumunu degil, onun 'bilimcilik ideolojisi'sini ele tirel bir sorgulamaya tabi tutmaktad1rlar.

Frankfurt Okulu'nun ele tirel teorisini, esas itibariyle bir ideoloji ele tirisi olarak tammlamak miimkiindiir. Okul'un ideoloji ele tirisi, Marx'm ekonomi-politik ele tirisinden tiiretilmi tir. Doga iizerinde tesis edilen bilimsel-teknik rasyonalitenin topluma uygulanmas1 sonucunda bilim, Adorno ve Horkheimer'a gore, ideoloji haline gelir (Dant, 1991:86). Ele tirel teorinin kokeninde, Marx'm ekonomi-politik ele tirisi ile Lukacs'm Hegelci Marksizminin bulundugu ileri siiriilebilir. Ele tirel teori, Lukacs'm 'biitiinsellik' (totalite) kavrammdan hareketle, toplumsal ya amm hi9bir k1smmm, tarihsel biitiinle yani, sosyal yap1 ile ili kilendirilmedik9e kavranamayacagm1 iddia eder. Horkheimer ve Adorno, ekonomi-politik ele tirisine ara9sal aklm ele tirisini de ilave etmi ve Marksizmi yeniden yorumlarm lardrr. Onlara gore kapitalizm, iizerine oturdugu ara9sal ak1l yani rasyonalite ilkesi goz oniinde bulundurulmadan kavranamaz (Connerton, 1976:12-27).

Marx'm ekonomi politik ele tirisi, aslmda 'bilim' maskesine biiriinmii bir ideolojinin ele tirisiydi ve bu ele tiri Frankfurt Okulu dii iiniirlerinin metodoloji konusundaki yakla 1mlarma temel olu turmaktayd1. Bu dii iiniirlerin yapttg1 ey, bir baktma, Marx'm ekonomi politik ele tirisini sosyolojik pozitivizmin ele tirisine uyarlamaktan ibaretti. Onlara gore ekonomi politik, ekonomik kategorileri ve olgulan nastl dogal ger9eklikler olarak ahyor idiyse, sosyolojik pozitivizm de toplumsal olgulan dogrudan gozleme a91k olan yonleriyle, yani goriindiikleri halleriyle inceleme konusu yap1yor ve bu olgularm tarihsel olarak kurulmu geweklikler oldugunu gozard1 ediyordu. Adorno, foplumun mekanik bir bi9imde i ledigi izlenimi veren meta miibadelesi ili kisini, ttpk1 Marx gibi, kapitalizme ozgii ancak evrensel olmayan bir ili ki olarak nitelendirir. Pozitivist sosyoloji ve iktisat, bu degi im ili kisini kapitalizmin (sanayi toplumunun) nedensel yasalara dayah mekanik i leyi inin zorunlu bir sonucu olarak goriir ve bu ili kiyi ebedile tirir. Onlarm teorik kategorileri ise, bir 'ger9eklik' olarak bu ili kiyi me rula tmr. Adorno, pozitivist iktisat ve sosyolojinin, kendi toplum analizinde 91k1 noktas1 yapttg1 onciilii, yani toplumsal olgularm ' ey' benzeri dogal olgular oldugu eklindeki onciilii, sorgulanmas1 ve ele tirilmesi gereken bir onkabul olarak goriir. Ona gore, meta miibadelesi ve degi im ili kisi; piyasa, iicret, sermaye gibi kategori ve olgularla birlikte analiz edildigi taktirde, onlann belirli toplumsal ko ullann iiriinii olarak ortaya 91krm olduklan anla 1hr hale gelebilir. Ele tirel teori, kendi analizini, mevcut toplumsal durumdaki c;eli kilerin analizine dayandmr. T1pk1 Marx'm, metalann degi imi ve kullamm degerleri arasmdaki c;eli kiyi gozler oniine sermesi gibi. Sosyal gerc;ekligin c;eli kili karakterini ortaya koymak, Adorno'ya gore, keyfi bir hareket noktas1 degil, aksine ele tirel bir sosyolojiyi olanakh ktlan motivdir (Frisby, 1974:222).

Marx gibi, ele tirel teorisyenler de, bireysel ve toplumsal ozgiirliigiin gerc;ekle mesine katk1da bulunacak bir ele tirel toplum teorisi geli tirmeye c;ah rm lard1. Ozgiirle im amac;h bir teori, toplumun donii tfuiilmesini miimkiin ktlacak dogru bilgiyi de temin edecekti. Ele tirel teorisyenler, pozitivist sosyolojiyi tam da bu

noktada sorgula1D1 lar ve onu statiikocu olmakla sm;la1D1 lard1. Zira onlara gore, pozitivist sosyoloji verili gen;ekligin smirlan i9erisinde kalmakia ve bu gerc;ekligin tarihsel olarak gec;ici dogasm1 goz ardt etmekteydi. Marx da, ondokuzuncu yiizytl dil ilniir ve iktisatc;tlarma yonelttigi ele tirisinde, onlarm toplumsal dilnya hakkmda iirettikleri 'bilimsel' bilginin, statiikoyu me rula ttran ideolojik bir bilgi oldugunu ileri siirmil til. Marx'a gore klasik iktisatc;tlar, ortiik bir bic;imde ve bazen de ac;1k olarak, insam yabanctla maya yol ac;an sosyo-ekonomik siirec;ler ile politik yap1 ve pratikleri me rula ttrmak suretiyle, toplumda tahakkilm edici kurumlarm silrilp gitmesine katk1da bulunmu lardt. Marx'm klasik iktisat ele tirisini temel alan ele tirel teorisyenler, aym suc;lamayi pozitivist sosyolojiye kar 1 yoneltmi lerdir. Onlara gore pozitivist sosyoloji, tilm bilimsellik iddiasma ragmen, aslmda sosyo-politik bir muhafazakarhga angajedir ve verili dilzeni me rula ttran bir disiplin olarak c;ah maktadtr (Sabia&Wallulis, 1983:4).

Ele tirel teoriler, epistemolojik olarak, dogabilimsel teorilerden farkhdtrlar. Dogabilimsel teoriler 'nesnelle tirici' olduklan halde, ele tirel teoriler 'dil ilnilmsel' dirler. Ele tirel bir teori, insan aktorlere aydmlanma ve ozgiirle imin bilgisini temin etmek anlammda dil ilnilmsel bir teoridir.

Frankfurt Okulu'nun ele tirel teonsme gore pozitivizm, ontolojik, epistemolojik ve metodolojik olarak, sosyal bilimleri doga bilimleriyle ozde le tiren bir yakla tmdtr. Frankfurt Okulu'nun temel amac;lanndan birisi pozitivizm ele tirisi iken, diger bir amac1 da 'dil ilnilmsel'ligi gec;erli bir bilgi kategorisi olarak one c;1kartmaktir. Dil ilnilmsellik, yanh bilinc; olarak ideolojinin ele tirisi ic;in vazgec;ilmez bir bilgi iiretim yoludur. Ele tirel teoriye gore ideoloji, toplumsal aktorlerin, kendi gerc;ek durum ve c;1karlanm kavramalarma engel te kil eden yanh bir bilgi formudur. Aktorlerin, tahakkiimden kurtulmak istiyorlarsa eger, kendilerini bu yanh bilinc;ten armd1rmalan gerekir (Geuss,1981:3). Bir bilinc; formu, belirli tilrden kurum ve pratikleri destekleme, koruma ve me rula ttrma fonksiyonunu yerine getirdigi olc;ilde ideoloji olarak nitelendirilebilir. Ele tirel teorisyenler ideolojiden, c;ok s1k olarak, tahakkilm ili kilerini siireklile tiren veya me rula ttran bir 'diinya tasavvuru' olarak soz ederler. Ele tirel teori perspektifinden, toplumsal c;eli kileri maskelemeye hizmet eden bilinc; formlan ideoloji olarak adlandmlabilir. Ele tirel teoride toplumsal analiz ile ideoloji ele tirisi birbiriyle ic; ic;e gec;er. Verili haliyle gerc;ekligi betimlemek ve analiz etmek yerine, ele tirerek analiz etmek temel amac; olarak kabul edilir. Pozitivist toplum teorisinin amac1 toplumu verili haliyle kontrol etmek ve korumak oldugu halde, ele tirel teorinin amac1 verili durumu a mak ve onun farkh bir gerc;ekligin potansiyelitesine sahip oldugunu ortaya koymakttr (Geuss, 1981:15-26).

Pozitivist toplum teorisi, dt sal oldugu kabul edilen toplumsal olgular arasmda yasa benzeri ve diizenlilik arzeden nedensel ili kileri tespit etmeyi amac;lar. Ele tirel toplum teorisi ise, insan aktorlere gizli bir baskmm varhgm1 fark ettirerek, onlann bu bask1dan kurtulmalanm ve kendi gerc;ek c;1karlanm kavrayabilmelerini saglayacak bir ozgiirle imci bilgi olu turmayi amac;lar. Pozitivist ve ele tirel teoriler manttksal veya bili sel yaptlart baktlDlndan da birbirinden farkhdtrlar. Pozitivist teoriler

'nesnele tirici'dirler. Bu, teori ve teorinin i aret ettigi 'objeler' alam arasmda net bir aynm yapilabilecegi anlamma gelir. Teorinin kendisi, tammlad1g1 obje alammn bir parc;as1 degildir. Ele tirel teori, aksine, nesnesiyle diyalektik bir diyalog ic;indedir. Bu teori, tammlad1g1 obje alanmm (toplumsal diinyanm) bir parc;as1 oldugunun farkmdadrr. 0, obje alam ile kendi arasma soguk ve yabanc1 bir mesafe koymaz. Bir toplum teorisi, kendi sosyal baglam1 hakkmda apac;1k bir kavray1 1 ic;inde barmdmyorsa, ancak o zaman bu teorinin dii iiniimsel (self-refleksif) bir teori oldugu ileri siiriilebilir. Frankfurt 0kulu'nun ele tirel toplum teorisine dayanak te kil eden Marksizm, bu anlamda dii iiniimsel bir teoridir. Marksizm, hem toplumun objektif sosyo- ekonomik ko ullan hem de aktorlerin oznel bilinc;leri hakkmda bir ac;tklama ortaya koymayi amac;lar. 0, kendi varolu ko ullan hakkmda da bir farkmdahk bilincine sahiptir (Geuss, 1981:55,56).

Frankfurt 0kulu'nun ele tirel teorisinin ayrrt edici ozelligi, mevcut i boliimii sistemi ile bu sistemin hizmet ettigi, gizledigi ya da maskeledigi toplumsal c;1karlan sorgulamaya tabi tutmas1dir. Bir teorinin 'ele tirel' olmas1, onun muhalif ve sorgulay1c1 bir analiz yontemine dayand1g1 anlamma gelir. Ele tirel teori, sosyal ili kilere ic;kin olan ideolojik yamlsamalan ortaya c;1karmay1 ve sosyal gerc;eklige ili kin 'yanhf ac;1klamalar ortaya koyan teorileri ele tirel bir analize tabi tutmay1 amac;lar. Bu teorinin diger bir ozelligi ise, kendi kendisi iizerinde dii iinebilmesi (self-refleksivite) ve kendi kendisinin farkmda olmas1d1r. Ba ka bir soyleyi le o, hem toplumun tarihsel geli imi ic;indeki koklerinin hem de toplumsal donii iimde oynad1g1 roliin farkmdadir (Morrow&Brown, 1994:5-7). Ele tirel teori, akademik sosyal bilim disiplinleri arasmda yer alan herhangi bir disiplin de degildir. Dolay1s1yla o, kendisini, akademik i boliimii ic;ine yerle tirmekten kac;mir. Bunun nedeni, ele tirel teorinin, sosyal bilimlerde disipliner uzmanla maya kar 1 c;1kmas1 ve bu uzmanla manm bizatihi kendisini, kapitalist toplumun uzmanla maya dayah i boliimii sistemiyle baglantlh gormesidir. Ele tirel teori, toplumsal ya am1n her bir alamnm, bu alanlar iizerinde uzmanla m1 disiplinlerin konulan haline getirilmesine de itiraz eder. Zira bilgide uzmanla ma, toplumsal biitiinselligi kavramay1 olanaks1z hale getirir. Dolayis1yla, ele tirel teorinin disiplinler aras1 ve biitiinsel bir toplum teorisi oldugunu ileri siirmek miimkiindiir.

2. "Ele tirel Teori" Kavrammm Anlam1

Ele tirel teori, pozitivist teori anlay1 mdan da farkhd1r. Pozitivizme gore teori, verili olgular ve onlar arasmdaki ili kilerin yalmzca betimlenmesi anlam1na gelmektedir. Amac;, olgusal gerc;ekligi oldugu haliyle yans1tmaktrr. Bir teorinin dogrulugu, pozitivizme gore, onun olgusal gerc;eklige tekabiil edip etmedigine bakllarak tespit edilebilir. Ba ka bir soyleyi le, eger olgusal gerc;eklik teoriye dogru bir ekilde yans1hlm1 sa, o teori dogrudur. Ele tirel toplum teorisine gore, bu teori anlay1 mdan yola 91ktld1g1 taktirde, olgusal gerc;ekligin a priori olarak sabitlenmesi ve kattla tmlmas1 kac;mtlmaz hale gelir. Pozitivist teori, kendisini olgusal gerc;ekligin goriinii iiyle sm1rlandmr ve onun otesine gec;emez. Olgularm 'orada' oldugu ve 'kendi kendilerine konu tuklan' varsay1hr. Ele tirel teoriye gore, bu tekabiiliyetc;i teori anlay1 mm kaynagmda, sosyal olgularm ' ey' benzeri dogal olgular olarak goriilmesi yatmaktadrr.

Burada 'teori' olgulara tekabiiliyeti, 'uyum'u ifade eder. Sosyal olgular ya da onlar arasmdaki ili kilerin nasd degi tigi 'anlatlhr'; ancak bu olgularm neden mevcut olduklan bir tart1 ma konusu haline getirilmez. Ele tirel teori ise, sosyal olgulann, dogadaki olgular gibi sabit degil, tarihsel iiriinler olduklanm ileri siirer. Buna gore, oncelikle, toplumsal diinyadaki olgusal gen;ekligin ne tiirden bir ger9eklik oldugu iizerinde durulmahdtr. Verili haliyle 'sosyal ger9eklik' insanlar tarafmdan olu turulmu , ancak onlann 'yanh bir bilin9'in etkisi altmda olmalanndan dolayi heniiz farkma varmad1klar1 'yanh bir ger9eklik'tir. Zira bu ger9eklikteki gii9, tahakkiim ve e itsizlik ili kileri, insani yabanctla maya yol a9an siire9ler, sosyal olgular olarak, dogadaki olgular gibi onceden 'verilmif degildir. Ba ka bir soyleyi le, mevcut haliyle olgusal ger9eklik, insan toplumunun 'dogal hal'i olamaz. Buradan bakdd1gmda sosyal ger9eklik, 'ger9ek olmayan' yanh bir ger9ekliktir. Pozitivist toplum teorisi, bu 'yanh ger9eklik'i oldugu haliyle dogru bir bi9imde yans1ttyor olsa da, onun otesine ge9meyi ba aramad1g1 i9in son tahlilde 'yanhf bir teoridir. Tam bu noktada, ele tirel teorideki 'ele tiri' kavrarmmn, olgusal ger9ekligin bir ele tirisini de ifade ettigi ileri siiriilebilir. 'Ele tiri' kavrarm aynca, teorinin, kendisini verili olgusalhkla sm1rland1rmas1 ve kapatmasma yonelik bir itiraz1 da dile getirmektedir. Bu, ele tirel teorinin, a91k u9lu ve siirekli in a halinde olan bir teori oldugu anlarmna gelir. Ele tirel teori, yalmzca sosyal olgularm bir ele tirisi degil, fakat aym zamanda bu olgulan 'yanhf temsil eden teorilerin de bir ele tirisidir. Ancak bu, ele tirel teorinin 'bilimsel' bir teori olmad1g1 anlarmna gelmez. Ele tirel teori, toplumsal diinya soz konusu oldugunda, bilimsel bilginin, ancak ele tiri yoluyla iiretilebilecegi iddiasmdadtr. Dolay1S1yla o, kendisini 'ele tirel sosyal bilim' olarak da adlandmr.

Ele tirel teorisyenlerin bilim kar 1t1 oldugu iddia edilemez. Aksine onlar, bilimi, pozitivist indirgemecilige kar 1 oldugu kadar, neo-romantik, tinselci ve idealist saldmlara da kar 1 savunmu lardir. Bu teorisyenlerin ele tirileri, bilimin her tiirlii bilgiyle ozde le tirilmesine ve sosyal hayatm bilirnin mantigma gore diizenlenmesine yoneliktir. Dolayis1yla onlara gore, 'Bilim ve onun yorumu iki farkh eydir.' Ele tirel teorisyenler, toplumun, doga bilimlerine ozgii bir yontemle incelenmesi durumunda, nesnele tirilmesi ve eyle tirilmesinin ka91mlmaz olacag1m ileri siirerler. Bu teorisyenlere gore, doga bilimlerini model alan sosyal bilimler, verili ger9ekligi dogal ger9eklik olarak kabul ettikleri i9in, ka91mlmaz olarak, teknokratik rasyonaliteyi ama9layan sosyal miihendislik ideolojisine donii mii lerdir. Degerden bag1ms1z sosyal bilim ideali de, aslmda kartezyen ozne-nesne aynrmmn toplum diinyasma aktanlmasm1 ifade eder. Burada, toplumsal olgularm her tiirlii degerden bag1ms1z dogal olgular oldugu varsay1hr. Sosyal diinya i9in olgu-deger aynrm yapmak, 'objektivist bir yamlsama'mn kapsam alamm geni letmekten ba ka bir anlama gelmez. Ele tirel teorisyenlere gore, dogay1 kontrol etmeye yonelik bilimsel mant1gm sosyal diinyaya ta 1nmasmdaki ama9, verili haliyle toplumu kontrol etmek ve siirdiirmektir. i te tam bu noktada, doga bilimlerini temel alan sosyal bilimler 'statiikocu' bir ideolojiye doni.i iirler. Horkheimer'm manttksal pozitivizm ele tirisi bu konuyla ilintilidir. Ona gore, mant1ksal pozitivistler toplumun i leyi ini fiziksel doganm i leyi ine, sosyal bilimler dahil film bilimleri de fizige indirgedikleri i9in, verili haliyle toplumsal ya arm

degi tirilemez olarak gostermektedirler. Bu bilim anlay1 1m Horkheimer, teknokratik ideolojinin en radikal (u9) versiyonu olarak nitelendirir (Horkheimer, 1986). Sosyal olgulan fiziksel olgulara indirgeyen ve boylelikle onlan feti le tiren pozitivistler, bu olgularm tarihsel siire9 i9inde insanlar tarafmdan iiretilmi kollektif iiriinler oldugunu unuturlar. Oysa sosyal olgular, basktc1 bir giice sahip olsalar da, insanlann bilin9li eylemiyle bu ozelliklerini kaybedebilirler. Onlar 'bilin9' dolayim1yla vardrrlar ve yine bu dolay1mla 'a tlabilir'ler. Tarihsel varhklar olarak insanlar tarafmdan yarattlm1 iiriinler, tarihin iistiinde ya da tabii (dogal) eyler olarak goriilemez. Sosyal olgulann bu karakteri, yani dogal (fiziksel) nesneler olmamalan, onlann dogabilimsel bir yontemle incelenemeyecegi anlam1na gelir. Ele tirel teorisyenlere gore, sosyal olgular ile onlan algtlayan oznelerin tarihsel iiriinler olmalan, bu tespiti dogrulamaktadrr (Gebhardt, 1978:372-378).

3. "Ara.;sal Akil"a Kar 1 Ele tirel AkII

Ele tirel teorisyenlere gore, ara9sal aktl ve pozitivizm, ortaya 91k1 lanna kaynak te kil eden sosyal baglam1 hesaba katmaz ve kendi kendilerini bir sorgulama konusu haline getirmezler. Ara9sal aktl, kendisini mutlak aktl, pozitivist bilim ise kendisini nihai dogru bilgi tiirii olarak takdim eder. Ele tirel teorisyenler mutlak aktl ve mutlak dogru bilgi kavramlanna itirazda bulunurlar. Onlara gore bilgi sistemleri ve aktl (manttk) tarihsel ve toplumsal iiriinlerdir. Dolay1s1yla tarihsel zamamn d1 mda ve iistiinde yer alan mutlak ve a km (transandantal) bir aktldan soz edilemez. Bu noktada ele tirel teorisyenler, manttgm ve aktl kategorilerinin toplumsal tecriibeler yoluyla olu tugunu ileri siiren Durkheim'1 onaylarlar (Gebhardt, 1978:375). Kategorilerin anlamlarmm toplumun yap1s1 ile birlikte degi tigini ileri siiren Horkheimer' a gore de, tarihin hi9bir noktasmda 'tamamlanmi bir aktl'dan soz edilemez. Bu yiizden o, 'diyalektik' ya da 'a91k u9lu' aktl kavrarmm kullanmayi tercih eder (Horkheimer, 1978:437,438).

Pozitivizmin ara9sal akh verili olana tabidir ve onu a amaz. Ele tirel teorisyenler ise, aksine, verili ve fiili olam a an bir aktl kavrarmm kullamrlar. Ara9sal akh da biinyesinde ta 1yan bu diyalektik akd, kendisini gozlemlenebilir olanla sm1rland1rmaz. Diyalektik kavrarm, i9inde bir eyin aym anda hem muhafaza edildigi hem de lagvedildigi ve donii tiiriildiigii bir devinimi (hareketi) ifade eder. Diyalektik akla bagh ele tirel teori de, ele tirisini yapttg1 teorileri hem biinyesinde muhafaza eder hem de donii iime ugratir. Habermas'm bilgi olu turucu 91karlar teorisi buna omek te kil eder. Habermas, geleneksel pozitivizm ile hermeneutik gelenegi biitiiniiyle reddetmez, ancak onlarm smirhltklanm ortaya koyar. Onun amac1, iki farkh akd anlay1 ma sahip bu her iki gelenegi, daha ku attc1 olan bir ele tirel teori i9ine yerle tirmek ve sentezlemektir. Habermas'a gore pozitivizm, ara9sal bir 1kara dayahd1r. Bu 91karm kaynagmda, ozneden bag1ms1z oldugu varsayilan (dogal ve toplumsal) ger9ekligi kontrol etme arzusu bulunur. Doga iizerinde tesis ·edilen bilimsel-teknik kontroliin, toplumda da tesis edilebilecegi dii iiniiliir. Pozitivizmin, metodolojik diizlemde, toplumu doga ile ozde le tirmesi ve bilimlerin birligi ilkesine bagh kalmas1 bu 91karla ilintilidir. Pozitivizm ele tirisi yapan tarihsel-hermeneutik bilimleri ise,

insanlar arasmda kar 1hkh anlama ve ileti imi saglama c;1kan, yani pratik bir c;1kar yonlendir.r. Habermas'a gore bu gelenek, yer yer dogru bir pozitivizm eie tirisi yap1yor olsa da, insanlar arasmdaki 'yanh anlama' ve 'c;arp1k ileti im' sfuec;lerini bir tart1 ma konusu haline getirmez. Ele tirel teori, bu her iki gelenegi ic;ine ahr ve 'kapsayarak' a ar. Bu teoriye yon veren c;1kar ise 'ozgfule im c;1kan'd1r. Teknik ve pratik c;1karlan ic;ine alan ele tirel teori, bu c;1karlan gerc;ek insan ihtiyac;lannm hizmetine sokmak ister. Amac;, insanlan 'olgulann tahakkiimii'nden ve kendi kendilerini 'yanh anlamak'tan kurtarmaktir (Habermas, 1997:85-233).

Ele tirel teori, toplumsal ve entelektiiel ya amm farkh vec;helerini ele tirel bir analize tabi tutar. Bu teori, temel esinini, ba lang19ta felsefi dii iincelerin ele tirel bir analiziyle daha sonra ise kapitalist sistemin dogasma ili kin ele tiriyle bic;imlenmi olan Marx'm eserlerinden ahr. Ele tirel okulun ele tirel ilgi alanlan toplum ve bilgi sistemleridir. Temel amac;, toplumun dogasm1 gozler oniine sermektir. Marx'm gorii lerine dayansa da bu okul, Marksizmin ekonomist ve mekanik yorumlarma kar 1 c;1kar. Ele tirel teorisyenler, ekonomi ile birlikte toplumsal ya amm oteki alanlar1yla da ilgilenirler.

4. Geleneksel ve Ele tirel Teori

Ele tirel teorisyenlerin pozitivizm ele tirisi, k1smen ekonomik determinizm ele tirisiyle de ilintilidir. Zira ekonomik determinizmi savunanlarm en azmdan belli bir ktsmI pozitivist bilgi teorisini onaylayan kimselerdir. Pozitivizm, tek bir bilimsel yontemin biitiin ara tlrma alanlarma uygulanabilecegi eklindeki gorii ii savunur. Fizik bilimler, tiim disiplinler ic;in bir kesinlik ve dogruluk standard1 olarak kabul edilir. Pozitivistler, bilginin dogas1 itibariyle notr olduguna inamrlar. Onlara gore insani deger ve normlar, bilimsel bilgi fuetim sfuecinin d1 mda tutulmahdir. Ba ka bir soyleyi le, deger ve olgular arasmda keskin bir aynm yaptlmah, deger ve olgular alam birbirine kan tmlmamahdir.

Ele tirel okul, pozitivizmi birkac; noktada ele tirir. Ele tirel teoriye gore pozitivizm, sosyal diinyay1 eyle tirir ve bu diinyay1 dogal bir sfuec; gibi gosterir. Pozitivizm, sosyal aktorlerin diinyay1 donii tiirme kapasitelerini gormezlikten gelir ve onlan 'dogal giic;lerin' belirlenimi altmda olan pasif varhklar konumuna indirger. Aktorlerin donii tiiriicii kapasite ve eylemlerine ozel bir vurguda bulunsalar da ele tirel teorisyenler, dogabilimsel yontemle insani-toplumsal ya amin analiz edilemeyecegine inanirlar. Pozitivizm, ele tirel teoriye gore, verili gerc;ekligi dogal bir gerc;eklik olarak kabul ettigi ic;in, onu radikal olarak degi tirmeyi de talep etmez. Bu anlamda pozitivizm, bir tfu muhafazakarhktir. Pozitivizm, olgulan mutlakla tmr ve verili olan diizeni eyle tirir. Pozitivist bilim anlay1 1mn dogal bir sonucu olarak hem aktor hem de sosyal bilimci pasif bir konumda kahr.

Ele tirel okul, sosyolojiye de ele tiriler yoneltmi tir. Burada esas olarak, sosyolojinin bilimsel yontemi kendi ic;inde bir amac; haline getiren 'bilimciligi' ele tirilir ve sosyolojinin statiikoyu muhafaza etmekten yana oldugu iddia edilir. Ele tirel teoriye gore, pozitivist sosyoloji, ne topluma ciddi bir ele tiri yoneltir ne de onu a ma c;abas1 ic;ine gire;r. Ele tirel teorisyenler, sosyolojinin c;agda toplumda

tahakkilm altmda olan insanlara yard1mc1 olma gibi bir yiikiimliiliige sahip olmas1 gerektigini iddia ederler (Ritzer, 1992:281,282).

Horkheimer, Adorno ve Marcuse, kendi iizerine dii iinen (self-refleksif) bir tarihsel materyalist teorinin yeniden in as1yla ilgilenmekteydiler. Onlara gore bu teori, 'geleneksel teori'ye kar 1t olarak, Marx'm ekonomi-politik ele tirisinden tiiretilen ele tirel bir teori olacakt1. Lukacs'm burjuva ve proleter dii iince arasmda yaptlg1 kar ila tirmaya benzer bic;imde, Horkheimer da 'geleneksel' ve 'ele tirel' teori arasmda bir aynm yapmaktayd1. Horkheimer, geleneksel teorinin, statiikonun toplumsal yeniden iiretimine katk1da bulunan ve onu me rula tlran bir ideoloji oldugunu iddia etmekteydi. Ona gore 'geleneksel teori', kapitalizmin kendisini me rula tlrma ihtiyacmm bir sonucu olarak ortaya c;1km1 t1 (Hamilton, 1974:56).

Horkheimer, geleneksel bir teori olarak pozitivizmi, doga bilimlerinde gec;erli olan bilgi iiretim yontemini, sosyal diinyamn incelenmesinde kulland1g1 ic;in ele tirir. Pozitivizme gore, bir teori gerc;ekligi yans1tiyor ve ona tekabiil ediyorsa dogrudur. Horkheimer bu tiimevanmc1 dogruluk anlay1 mm sosyal diinya ic;in gec;erli olamayacag1m ileri surer. Ona gore pozitivizm, matematikte yaygm olarak kullamlan c;1kanm yontemini tiim bilimlere uygular ve boylelikle diinyadaki diizen, tiimevanmsal bir akll yiiriitme zinciri c;erc;evesinde kavramr. Doga bilimleri model olarak almd1g1 ic;in, sosyal teorinin matematiksel bir mant1k ic;inde in a edilmesi amac;lamr. Horkheimer, aynca, pozitivist gelenek ic;inde yer alan farkh sosyoloji ekollerinin benzeri bir teori anlay1 1 iizerinde uzla tiklarma dikkat c;eker (Horkheimer, 1976:206-224).

Horkheimer, ele tirel teori kavrarmm, bilimsel 'ortodoks' Marksizme kar 1t bir anlamda kullamr. Burada ele tirel teori, aym zamanda, ele tirel ama 'dogmatik' olmayan bir Marksizm anlam1na da gelir. Ele tirel teori, c;agda kapitalist toplumda bugiin fonksiyonel bir rolii olan rasyonalitenin, ideolojik bir formda i ledigini iddia eder. Tiim sosyal ili kilerin, bilimsel akhn gereklerine uygun olarak diizenlenmesi gerektigine i aret eden rasyonalite ilkesi, kamusal sorunlarm, katihmc1lar arasmda demokratik bir bic;imde tart1 dmasma engel olu turur. iinkii bilimsel rasyonalite, toplumsal projeler olu turulmas1 gorevini uzmanlar olan sosyal miihendislere birakir. Buna gore, sosyal problemler ancak bilimsel olarak tespit edilebilecegi ic;in, onlann c;oziimiiniin de 'tart1 maya yer b1rakmayacak ekilde' bilimsel olmas1 gerekir. Dolay1s1yla burada ileti im, diyalog, tart1 ma gibi demokratik mekanizmalar bilimsel rasyonaliteye tabi k1hmr ve ikincille tirilir (Romm, 1991:161).

Politikamn bilimselle tirilmesi, teknolojik aklm politik alana aktanlmas1 anlam1na gelir. Weber'in c;ok daha once, modem Bat1 kiiltiiriindeki rasyonalizasyon egilimi iizerinde dururken dikkat c;ektigi gibi, insan varolu unun biitiin problemlerine ancak teknik-bilimsel c;oziimler getirilebilecegi eklindeki inane;, kamusal politika alanmda da etkili olmu tur. Bu anlay1 a gore, dogay1 nastl teknik olarak kontrol etmek miimkiin ise, toplumu da teknik olarak kontrol etmek o kadar miimkiindiir. Toplumun da tipk1 doga gibi, insan iradesinden bag1ms1z olarak i leyen yasalanmn oldugu onkabuliinden yola c;1k1ld1g1 ic;in, insan diinyas1 ile nesne diinyas1 arasmda bir aynm yapdmaz; ba ka bir soyleyi le doga ve toplum birbiriyle ozde le tirilir ve insan

eylemleri manipiile edilebilir eyler konumuna indirgenir. Bu noktadan bakild1gmda, Durkheim'm 'sosyal olgularm eyler gibi ele almmas1 gerektigi' ekiindeki metodoiojik kurahmn (1995:45), aslmda, toplum iizerinde teknik kontrolil amac;layan sosyal miihendislik projesi ic;in ne kadar onemli bir dayanak olu turdugu ac;1kc;a ortaya c;1kmaktadir. Toplumu, verili haliyle kendinde bir gerc;eklik olarak yani dogal bir gerc;eklik olarak almadan, onun iizerinde teknik kontrolii tesis etmek miimkiin olmaz. Doga ve sosyal bilimlerin birligini metodolojik bir kural olarak kabul eden pozitivist sosyolojinin, politik bir ilgi/c;1kara bag1mh oldugu, ancak bu nokta goz oniinde bulundurularak anla tlabilir (Sabia&Wallulis, 1983:7,8).

5. Empirist Sosyal Ara brmalarm Ele tirisi

Adorno'ya gore, empirik sosyal ara tlrmalar, Comte'un pozitivizminden bu yana kendisine model olarak doga bilimlerini alrm ttr. Pozitivist-empirik ara t1rmalar, insanlann subjektif kanaatlerinden hareketle, gerc;eklik hakkmda genellemeler olu turma amacmdadtr. Adorno, insanlann, kendileri ve ic;inde bulunduklan ko ullar hakkmda yapttldan subjektif degerlendirmelerin, sosyal gerc;ekligin analizi ic;in temel almamayacagm1 ileri siirer. Bu ara t1rma anlay1 mda, subjektif tasavvurlarm, gerc;eklik hakkmda yanh imajlan ic;inde barmdtrabilecegi hesaba kattlmaz. Subjektif degerlendirmeler, objektif gerc;ekligin temsilleri olarak kabul edilir. Adorno, bu noktada, empirik sosyal ara tlrmalann, kamuoyuna mutlak bir statii atfetmesi dolay1S1yla ideolojik bir fonksiyon yerine getirdiklerini iddia eder ve bu egilimin, ozellikle Amerikan sosyolojisinde c;ok belirgin olduguna dikkat c;eker (Adorno, 1976:237-257). Baz1 ele tirel teorisyenler ise, empirik ara tlrmalann, kapitalist sanayi toplumlanmn problemlerine teknik c;oziimler bulmak amac1yla bir sosyal miihendislik arac1 olarak geli tirildiklerini ileri siirerler (Pollock, 1976:225).

Adorno, empirik ara tlrmalarm onemini reddetmez, aksine bu ara tlrmalardan elde edilecek verilerin, ele tirel bir toplum analizinin malzemeleri olarak kullamlabilecegini ileri siirer. Ona gore yanh olan, bu tiir ara tlrmalarm feti hale getirilmesidir. Empirik bir ara ttrma, kendisini olgusal gerc;ekligin salt betimlemesi ile sm1rlandmyor ya da olgular arasmdaki gozlenebilir nedensel ili kileri 'sosyal yasa' olarak nitelendiriyorsa, ac;1kt1r ki o, empirist bir metodolojiye dayamyor demektir. Adorno, empirik ara t1rmaya degil, ara tlrmamn empirist bir metodolojiden hareket edilerek yaptlmasma kar 1 c;1kar. 0, bu noktada, teoriyi empirik verilerin birbirleriyle ili kilendirilmesi ve betimlenmesi olarak goren empirist-tiimevanmc1 anlay1 lan da ele tirir. Adorno 'ya gore teori, veri elde edilir edilmez gereksiz hale gelen basit bir arac; degildir (Frisby, 1974:224). Empirizm, veriyi (olguyu) one c;1kart1r, akh degil. Burada aktl olgulara tabi kthmr ve ikincille tirilir. Adorno, toplum hakkmda yaptlacak bir analizin yalmzca empirik bulgulara dayandmlamayacag1m ileri siirer (Bryant, 1985:122).

Adorno'ya gore, sosyal gerc;ekligi doga bilimlerinin tiimevanm ve tiimdengelim kavramlarmdan hareket ederek analiz etme iddiasmda olan pozitivist sosyoloji, verili gerc;ekligin smtrlan ic;inde kaltr ve bu gerc;ekligi sadece yans1tmak ve betimlemekle yetinir. Bu sosyoloji, sosyal gerc;ekligi doga benzeri bir gerc;eklik olarak

tammlayip d1 salla tird1g1 i9in, onun tarihsel karakterini gozard1 eder. Toplumsal ger9ekligin, Durkheim'da oldugu gibi, eyle tirilmesinin sonucu olarak bu sosyoloji, verili ger9ekligin a tlmasm1 ama9lamaz. Doga bilimlerinin doganm incelenmesinde temel ald1g1 metodolojik bir kural, yani ozne-nesne aynrm, pozitivist sosyolojinin metodolojik bir kurah haline gelir. Durkheim'm 'sosyal olgulann eyler gibi incelenmesi gerektigi' eklindeki metodolojik talimatl, aslmda bu kurah ifade etmektedir. Adomo'ya gore, sosyal diinyamn incelenmesi soz konusu oldugunda ozne-nesne aynrm, statiikonun mutlakla tmlmas1 ve dolayis1yla me rula tmlmas1 sonucunu dogurur. 0, buradan giderek, doga bilimlerinin yontem kurallanyla 9ah an pozitivist sosyolojiyi politik bir ideoloji olarak nitelendirir (Adorno, 1976:237-257).

6. Toplumun ve Toplumsal Olgularm Seyle tirilmesine Yonelik Ele tiri

Ele tirel teoriye gore, Durkheim'm sosyal diinyayi ' eyle tirme'si, muhafazakar bir bilim ideolojisine bagh olmasmdan kaynaklanmaktadir. Herne kadar insan aktorler, sosyal diinyanm yaratlc1s1 olsalar da, bu diinya onlara 'd1 sal' ve 'dogal' bir diinya gibi goriiniir. insanlar bu diinyanm kendi iiriinleri oldugunu unuturlar. Bu sosyal diinya, insanlarm d1 mda ve onlara yabanc1 olan bask1c1 bir gii9 haline gelir. Bu 9er9evede toplumsal olgularm feti izasyonu ile meta feti izasyonu arasmda bir paralellik kurulabilir. Kapitalizm ko ullarmda emek iiriinleri yani metalar, emek9iden bag1ms1zla 1r ve onun kar 1sma sermaye formunda bir gii9 olarak 91kar. Emek9iler, kendi yaratimlarmm iiriinleri olan metalara tabi hale gelirler. Bu siire9, bir yamlsamaya yol a9ar ve bu diinya mevcut haliyle onlarm goziinde 'ebedile ir'. Bu noktada ele tirel teorisyenler, Durkheim'm toplumsal olgulan feti ize ederek tannla trrmasm1, yabanctla mayi me rula tlran ideolojik bir tutum olarak nitelendirirler. Ele tirel teorisyenler i9in toplumsal diinyanm d1 salhk ve bask1c1hg1 dogal ve ebedi degil, tarihsel olarak olu mu ve bilin91i insan eylemiyle ortadan kaldmlabilecek ge9ici bir durumdur. Ttpk1 metalar gibi toplumsal olgularm bu ozellikleri de, onlann 'oz'iinii te kil eden dogal ozellikler degildir. Durkheim sosyolojisi, sosyal olgulan ' ey' benzeri dogal olgular haline getirdigi i9in, ele tirel teorisyenler tarafmdan 'statiikocu sosyoloji' olarak tammlamr. Onlara gore, ele tirel bir toplum teorisinin amac1, toplumsal olgularm tarihselligine ve ge9ici dogasma dikkat 9ekmek ve insan eyleminin donii tiiriicii bir kapasiteye sahip oldugunu ortaya koymak olmahdir. Toplumun 'doga' olmad1gm1 vurgulayan ele tirel teorisyenler i9in, toplumsal nedensellik ve yasalar, gii9 ve tahakkiim ili kilerinin dogal bir sonucu olarak ortaya 91kml lardir ve dolayis1yla ebedi degildirler. Durkheim'm sosyolojisi, aksine, insanlan toplumsal yasalar kar 1smda pasif varhklar konumuna indirger. Durkheim, toplumsal olgulann sozii edilen karakterlerini politik bir okumaya tabi tutmaz. Bu noktadan baktld1gmda onun sosyolojisi, toplumun tarihselligini hesaba katmaz ve insanlan bask1c1 bir statiiko kar 1smda boyun egmeye te vik eder. *Sosyolojik Yontemin Kurallan* adh kitabmda Durkheim'm, ashnda ozii itibariyle ideolojik-muhafazakar olan kendi sosyolojisine epistemolojik bir temel haz1rlad1g1 soylenebilir. Durkheim'm metodolojisi, iddia edildigi gibi notr ve objektif degil, aksine belirli bir politik ilgi/91kara angaje olan bir metodolojidir (Benton, 1977:93).

Marcuse'ye gore pozitivizm, yalmzca bilime ili kin 'pozitif bir teori degildir. Pozitivizm, aym zamanda, verili olgulan olu.rnlayan statiikocu bir ideoiojidir. Marcuse, ele tirel teorinin ise, aksine verili diizeni korumayi ya da me rula t1rmay1 degil, onu donii tiinneyi ama9lad1g1m vurgular. Ona gore pozitivist toplum teorisi, toplumu doga bilim yontemleriyle incelenebilecek dogal bir organizma olarak goriirken, ele tirel sosyal teori, toplumu insan yarat1mmm bir iiriinii ve tarihsel olarak kurulmu bir ger9eklik olarak kavrar. Marcuse, toplumu ve devleti insanm tarihsel iiriinii olarak goren ve onlan ozgiirliik a91smdan yorumlayan Hegel'i izler. Pozitivizm, sosyal ger9ekligi dogayla ozde le tirir ve onu tlpkt doga gibi nedensel yasalarla i leyen bir nesnel kategori olarak inceler. Marcuse, toplum yasalarmm mevcudiyetini kabul etse de, ona gore bu yasalar doga yasalan formunda yasalar degildir. insamn kurdugu ancak u anda insam denetleyen toplumun yasalan olarak onlar, insanm bilin9li tarihsel eylemiyle ortadan kaldmlabilecek yasalardir. Marcuse'ye gore toplumun 'demir yasalar'1 yoktur. Marx'm kapitalist toplumun i leyi yasalan olarak nitelendirdigi yasalar, omegin sermaye lJirikimi, arttk-deger ve kriz yasalan, kapitalist toplumun son bulmas1yla birlikte ortadan kalkacaktir. Nitekim Marx da, kapitalist toplumu me rula tiran iktisat9Ilara yonelik ele tirisinde, onlarm evrenselle tirdikleri yasalan, ge9ici ve insan toplumunun belirli bir evresine ait tarihsel yasalar olarak nitelendirmi ti (Kellner, 1984:135-137). Pozitivizmin tarihsel ka91mlmazhk ve zorunluluk kavramlanm reddeden Marcuse, verili haliyle sosyal ger9ekligin i9inde farkh bir ger9ekligin imkan ve unsurlarmm mevcut oldugunu ileri siirer. Ona gore ele tirel teori, yalmzca goriinii iin ardmdaki ger9ekligi ortaya 91karmakla yetinmeyecek, fakat aym zamanda yeni bir ger9ekligin in asma da katktda bulunacaktir. Bu yiizden ele tirel teori, bilimsel bilgi ve pratigin birligini ifade eder (Kellner, 1985:105).

Ele tirel teoriye gore, toplum kavramt, pozitivist sosyolojide oldugu gibi soyut ve notr bir kavram olarak kullamlamaz. Daha once, pozitivistlerin toplumu doga ile ozde le tirdiklerini ve onu insan iradesinden bag1ms1z varolu a sahip d1 sal bir kategori olarak ald1klanm belirtmi tik. Baz1 pozitivist sosyologlann ise, sozgelimi Spencer'da oldugu gibi, toplumu canh bir organizma olarak kabul ettikleri de bilinmektedir. Bu tiir kullammlarda toplumun gerilim ve 9eli kilerle dolu i leyi i dogal bir siire9 olarak gosterilir. <;ogu fonksiyonalist ve organizmac1 sosyal teorisyen i9in toplumun sagltkh bir bi9imde i leyi ini saglayan devlet, ekonomi (yani pazar ekonomisi!), aile vb. kurumlar, organizmanm ya amasmda hayati rol oynayan biyolojik organlar gibi fonksiyonlar yerine getirmektedirler. Ele tirel teorisyenlere gore, bu toplum kavramla tirmasmda, tarihsel siire9 i9inde gii9 ili kilerinin ortaya 91kard1g1 kurumlar ebedile tirilmekte ve dogalla tmlmaktadir. Pozitivist toplum anlay1 ma gore, toplumda siirekli olarak 9atl ma, gerilim ve e itsizlikler mevcudiyetini koruyacak, ancak sosyolojiye dii en temel gorev, bu ko ullarda toplumsal biitiinliigii yani denge saglay1c1 mekanizmalan temin edecek yollar bulmak olacaktir. Ele tirel teorisyenler, bu tiir bir toplum kavramla tirmas1mn, iddia edildigi gibi hi9 de 'bilimsel' ve 'notr' olmad1g1m, aksine i9inde ideolojik-politik bir perspektifi ve 91kan barmdird1gm1 iddia etmektedirler. Nitekim onlara gore, 9agda toplumun 'sanayi' ya da 'kapitalist' toplum olarak niteleni i de, onun analizi a91smdan onemli sonu9lar dogurur. Adorno'nun da

ifade ettigi gibi, 9agda toplum, sahip oldugu iiretici gii9ler soz konusu oldugunda bir sanayi toplumudur; ote yandan iiretim ili kileri bakunmdan kapitalisttir. Birinciye, ikincisi aleyhine vurguda bulunmak, Habermas 'a gore, teknokratik rasyonaliteyi· one 91kartan pozitivist sosyolojiye ozgii bir tutumdur (Frisby, 1974:221).

7. **Ele tirel Teoriye Farkh Katktlar**

Fay'e gore sosyal bilimlerin amac1, sosyal aktorlerin kendilerine ve i9inde bulunduklan sosyal ko ullara yeni bir bi9imde bakmalanm saglayarak onlan aydmlatmak olmahdir. Bu yeni kavray1 temelinde onlar, verili sosyal diinyanm ge9ici ve goreli bir diinya oldugunu gorecekler ve onu a ma te ebbiisiinde bulunacaklardir. Bu anlamda sosyal bilimci 'bilin9 olu turucu' roliinii yerine getirmekle yiikiimliidiir. Dolay1S1yla Marksist teori, verili haliyle ger9ekligi oldugu gibi yans1tan bir teori olamaz. Aksine bu teori, 'objektif bir yans1tmanm, aslmda yanh olan bu ger9ekligin otesine ge9meyi engelleyen ideolojik bir 'till perde' fonksiyonu yerine getirecegi iddiasmdadir. Fay, soziinii ettigi egitim siirecinin, egiten ve egitilenler arasmdaki etkile imin bir egitimi olmas1 gerektigi konusunda da uyanda bulunur. Ona gore 'egitici' bir uzman otorite degil, arabulucu oldugunun farkmda olmah ve gorevini yerine getirdiginde kendi varhk nedeninin de ortadan kalkacagm1 bilmelidir (Romm, 1991:166).

Bleicher, *The Hermeneutic Imagination* [Hermeneutik imgelem, 1982] adh 9ah masmda Fay'inkine benzer bir gorii ortaya koyar. Ona gore pozitivist sosyolojinin amac1, verili diizeni korumak ve teknik olarak kontrol etmek i9in, uzman teknisyenlere enformasyon temin etmektir. Bu sosyoloji, toplumdaki gii9 ve tahakkiim ili kilerini verili, dogal ve degi mez bir olgusal ger9eklik olarak kabul ettigi i9in, bu tiir ili kilerin nasil a tlabilecegi problemi iizerinde durmaz. Bleicher, altematif olarak, hermeneutik-diyalektik bir sosyoloji onerisinde bulunur. Ona gore bu sosyoloji, verili olan ger9ekligi a ma ve farkh bir ger9ekligin potansiyelini a91k9a ortaya koyma amac1yla karakterize edildigi i9in, tabiatl itibariyle ele tirel bir sosyolojidir. Mevcut haliyle toplumsal ya am, insanhk tarihinin son ve kahc1 'pozitif evresi olamaz. Toplum tarihsel bir kategoridir. 0, yeniden ve farkh bi9imde kurulma potansiyelini kendi i9inde ta tr. Hermeneutik-diyalektik sosyoloji, toplumda u anda hakim olan insan ili kilerinin tahakkiime dayah yap1sm1 bilince 91karmay1 ama9lar. Bask1y1 bilince getirmek suretiyle o, insanlara bu baskmm iistesinden gelmeleri i9in 'dogru bilin9' temin eder. Ancak bu dogru bilin9 olu turma siireci, insanlarm 'diinya tasavvurlan'm dikkate almayi gerektirir. Ba ka bir soyleyi le, ele tirel sosyolojinin ortaya koyacag1 ele tirel bilgilerin, empirik olarak, toplumdaki insanlarm giindelik dii iiniimleriyle bir diyalog i9inde olmas1 gerekir. Bu sosyoloji, insanlara ragmen insanlan a91klama iddiasmda degildir. Zira, insanlarm kendi ya amlarma ili kin oznel degerlendirmelerini dikkate almayan ve insan eylemlerini dogal nesnelermi 9esine inceleyen pozitivist sosyolojinin asil hatas1 da burada ortaya 91kar. Dolayis1yla ele tirel sosyoloji, mutlak bir otorite olmay1 reddeder ve insan diinyasmdaki problemleri, deyim yerindeyse sosyal bir terapiye ba vurmak suretiyle,

insanlarla birlikte 9ozmeye <;ah ir. 0, kendi hakikatlerini topluma 'd1 andan' empoze etmez. Aksine onu..11 amac1 toplunm 'ic;eriden' anlamak ve a91klamaktir. Bu noktada, ele tirel sosyolojinin, insanlarda yeni bir dilnya kavrayi mm yolunu ac;an 'arabulucu' bir sosyoloji oldugu soylenebilir (Bleicher, 1982:139-151).

Bleicher'a gore, sosyal dilnyay1 notr bir ekilde gozlemlemek ve a91klamak miimkiin degildir. insanlar gerc;ekligi, ancak i<;ine gomillil olduklan sosyal konumlanndan hareketle algtlayabilir ve anlamland1rabilirler. Bu noktada o, sosyal ger9ekligin insan eylemiyle in a edilmi bir ger<;eklik oldugunu ve bilin<;ten bag1ms1z 'kendinde' bir ger<;ekligin mevcut olmad1g1m iddia eden Adomo'ya katthr.

Bleicher, Habermas'1 izleyerek, ele tirel sosyoloji pratiginin daima ve ancak 'deneysel' olabilecegini vurgular. Ele tirel sosyolojinin deneyi, teorik hipotezleri verili haliyle ger<;eklige giderek smamak anlamma degil, verili gerc;ekligi bilin<;li insan eylemiyle a mak ve bu yolla dogm bilin<; olu turmak anlamma gelir. insanlar ancak kendi sosyal tecrilbelerinden hareket ederek bu dilnyamn kahc1 olmad1gm1 ve a tlabilecegini anlayabilirler. Bu sosyal tecrilbeden elde edilecek bilgiyi sistematize ve teorize etme gorevi ele tirel sosyolojiye aittir. Bu anlarmyla deney, belirli bir kavrayi temelinde topluma mildahale etme yontemidir. Ancak bu mildahalenin ortaya 91karacag1 sonuc;lar, onceden asla ongorillemez. Sosyolojik mildahale yontemini Touraine'den ald1g1m belirten Bleicher'e gore, mildahale ancak sosyologun sosyal aktorler ile diyalog kurmas1 sayesinde ger<;ekle tirilebilir. Dilzeni sorgulayan toplumsal hareketlerin ic;ine girmek suretiyle sosyolog, aktorlerin kendi milcadelelerini analiz etmelerine yard1mc1 olacak ve tecrilbeden elde edilen her bilgiyi sosyolojik mildahalenin bir unsum haline getirecektir (Bleicher, 1982:139-152).

Blackbum, pozitivist sosyolojiye ele tiriler yoneltse de, 'burjuva' olmayan bir sosyolojiyi tesis etmenin imkan dahilinde oldugunu belirtir ve Marx'm kapitalist toplum analizinde temelleri attlan ele tirel yonelimi benimser. Ona gore, pozitivist sosyolojiye yonelik Marksist ele tiri, Marksist olmayan ele tiriler ile uzla tmlabilir. Blackbum, pozitivist sosyolojinin, ele tirel kavramlan d1 lamak suretiyle, statiikoyu me mla tiran bir soylem kulland1gm1 ileri surer. Bu sosyoloji soyleminde 'kapitalizm', 'somiiril', '<;eli ki', 'yabanctla ma', 'sm1f vb. kavramlar yerine 'endilstriyel toplum', 'denge', 'fonksiyon', 'toplumsal biltilnle me-<;ozillme' gibi kavramlar kullamhr. Ger<;i bu sosyoloji literatilrilnde 'yabanctla ma' ve 's1mf kavramlanna zaman zaman ba vumlsa da, onlar, ele tirel anlamlarmdan uzakla tmlrm ve empirik ara ttrmalar i<;in operasyonel hale getirilmi bir bi<;imde kullamhrlar. Blackbum, sosyolojide egemen teorik ekoliln fonksiyonalizm oldugunu ve bu teorinin degi me yerine sosyal biltilnle me ve istikrar ilzerine odakland1g1m; toplumsal sistemin her bir ogesinin, sistemin komnmas1 ve devarmna yapttg1 katk1 bak1rmndan inceleme konusu yaptld1g1m ileri surer. Ona gore, sosyolojide kar 1t gibi gosterilen 'fonksiyonalist' ve '9at1 mac1' teori aynrm da ge<;erli bir aynm degildir. Zira bu her iki teori de, ters istikametlerden hareket ediyor olsalar da, sosyal biltilnle me problemi ilzerinde odaklanrm lardir.

'Fonksiyon' kavrarm, c;at1 ma literatiiriinde yerini 'sosyal c;atl manm fonksiyonu' kavrarmna b1rakir. Blackbum, farkh teorik perspektifleri ic;inde banndirsa da, pozitivist sosyolojinin, verili sosyal diizeni me rula tlrma ve eyle tirme noktasmda bir ic; tutarhhk sergiledigini iddia eder. Ona gore pozitivist sosyoloji, burjuva toplumunun s1mrlan ic;erisinde kald1g1 ve analiz kategorilerini ele tirel bir temele oturtmad1g1 ic;in 'bilimsel' bir burjuva ideolojisidir. Nitekim bu sosyoloji, sosyal gerc;ekligin sadece d1 sal goriiniimiiyle ilgilenir ve onu, kendisine, dogabilimsel bir modelden hareket etmek suretiyle empirik bir ara tlrmanm konusu yapar (Smart, 1976:21-25).

8. Sosyolojik Pozitivizmin Ele tirisi Olarak Ele tirel Teori: Bir Degerlendirme

Ele tirel sosyoloji, sosyal gerc;ekligin, ozne ve nesnenin birligini temsil ettigi varsay1rmndan yola c;1kar. Pozitivist sosyoloji geleneginde, sahte somutluk diinyas1, yani fenomenal gerc;eklik, gerc;ek diinya olarak kabul edilir. Toplum diinyas1 'ikinci doga' haline getirilir. Bu diinyanm insanlar tarafmdan tarihsel olarak in a edilmi bir diinya oldugu hesaba katilmaz. insanlar, aktif ozneler olarak degil, dogal toplumsal diinyamn kac;mdmaz yasalarma boyun egen varhklar olarak resmedilir (Smart, 1976:169). Pozitivist sosyolojiyi yonlendiren c;1karm, esas olarak kontrole yonelik teknik c;1kar oldugu anla ilmaktadir. Oznelligi gormezlikten gelme ve sosyal gerc;ekligi dogala tlrmak suretiyle pozitivist sosyologlar, s1radan insanlarm sosyal diinyaya ili kin sagduyusal anlay1 lanm yeniden iiretmekte ve me rula tlrmaktad1rlar. Bu yiizden verili sosyal diizen dogal diizen olarak sunulur. Statilkoyu gerc;eklikle ozde le;;tiren pozitivist sosyolojinin aksine ele tirel sosyoloji, donii tiiriicii praksis yoluyla, toplumun tarihsel olarak in a edilmi bir gerc;eklik oldugunu 'kamtlama'ya c;ah 1r. Bu sosyolojiyi yonlendiren c;1kar, yeniden in a ve kendi iizerine dii iiniim yoluyla ozgiirle;;imi saglamaktir (Smart,1976:183).

Pozitivist sosyoloji geleneginde, sosyal gerc;ekligin biitiinselligini bir diializme indirgeme egilimi c;ok giic;liidiir. Bu egilim, gerc;ekligin makro ve mikro ya da objektif ve siibjektif gerc;eklik olarak boliimlenmesi eklinde kar 1rmza c;1kmaktad1r. Sosyologlar, insam ya salt bir inceleme objesi olarak kabul etmi;; ve onu d1 sal gerc;ekligin belirlenimi altmda olan bir nesne konumuna sokmu lardir ya da aksi bic;imde gerc;ekligi insan oznelliginin bir iiriinii olarak gormii ve tamamen oznel alg1 ve perspektife bagh gorme bic;imleri iizerinde odaklanrm lardir. ikinci sosyoloji gelenegi soz konusu oldugunda, omegin Weber, Colleti'nin de i aret ettigi gibi, sosyolojinin inceleme konusunu yani tarihi, nihai olarak salt kiiltiirel olgulara indirgemi , ekonomik siirec;leri de kiiltiirden hareket ederek ac;1klamaya c;ah rm tir (Smart, 1976:163).

Daha once de belirttigimiz gibi ele tirel teori, bir hedef olarak kendisine pozitivist sosyolojiyi sec;er ve onun 'bilimciligi 'ne sald1m. Bu sosyolojinin bilimsel yontemi kendi ic;inde bir amac; haline getirmesi ele tirilir. Ele;;tirel gelenek, pozitivist sosyolojiyi toplumu ciddi bir bic;imde ele tiriye tabi tutmad1g1 ve onu a maya

<;ah mad1g1 i<;in statiikoculukla su<;lar. Ele tirel sosyologlara gore pozitivist sosyoloji bir ele tiri arac1 olmak yerine, varolan toplu.111un 'biitiinleyici bir pan;as1' yani sistemin kendini ideolojik olarak yeniden iiretmesini saglayan 'bilgi teknolojisi' haline gelir (Ritzer, 1983:121,122).

Kapitalizmin yabancda maya dayanan sosyal ili kilerini dogalla t1ran pozitivizm, ge<;mi , bugiin ve gelecegi tek boyutlu bir zaman <;er<;evesine indirger. Ele tirel toplum teorisinin metodolojik temeli, Hegel'in diyalektigine dayamr. Diyalektik mantlga gore, 'olan ger<;ek olmayandir'. Ba ka bir soyleyi le, toplumun mevcut tahakkiim ili kileri insan varolu unun 'hakikat'i olamaz. Hakikat, verili ger<;ekligin olgusalhgmda degil, ba ka yerde, olgulann olumsuzlanmas1 ve a dmasmda yatar. Hakikat, daha iyi bir diinya i<;in, verili ger<;ekligin otesine gitme te ebbiisiiyle ortaya <;1kanlabilir. Dolay1s1yla hakikat, diinyayi degi tirme ve mevcut ger<;ekligi ele tirmeyle ilintilidir. Ele tirel bir sosyolojik analiz diinyay1 degi tirmeye yard1mc1 oldugu ve bu di.inyayi ya anabilir bir diinya haline getirmeye <;ah ttg1 ol<;iide dogrudur. Bu yiizden hakikat, dogrudan insan kavray1 mm otesinde yer ald1g1 ve hi9bir zaman kavramlara indirgenemeyecegi i9in, bir potansiyalite olarak insan ya amtmn her anmda mevcuttur. Ele tirel analize gore, pozitivist sosyoloji, biiyiik ol9iide 'verili olgusalhk' diizeyinde kahr. Goriindiigii haliyle ger9eklik ile onun ozsel nitelikleri arasmda aynm yapdmaz. Bu tiirden bir yakla 1m, ister bilin9li ister bilin9siz olsun, statiikoyu me rula ttran bir ideoloji formudur. Ele tirel analiz, epistemolojinin metodolojiye indirgenmesini reddeder. Cogu sosyologun 'bu olguyu kamtlamak nastl miimkiindiir?' diye sordugu yerde, ele tirel teori 'olgu nedir?' diye sorar. Olgusalhk, pozitivist sosyolojide, biitiinsellikten soyutlanarak tikelle tirilirken, ele tirel sosyolojide o, tam tersine biitiinsellikle irtibatlandmhr. Pozitivizmin verili olgusalhg1 temel alan dogrulama kriterini reddeden ele tirel teori, bir teorinin dogrulanma kriterinin ancak ve ancak praksis olabilecegi iddiasmdadtr. Praksis, bilin91i pratik eylem idealine, yani teori ve pratigin birligine i aret eder. Sosyal olgularm, tarihsel olarak ve insan eylemiyle in a edilmi 'ger<;eklikler' oldugunu kamtlamak ancak praksis ile miimkiindiir. Olgular, kendi kendilerine konu mazlar. Bir konu turam olmad1k9a olgular suskundurlar. Olgularm, Durkheim'm pozitivizminde sozii edilen 'd1 sal' ve 'bask1c1' karakterleri de, insanlar arasmdaki tahakkiim ili kilerinin ortaya 91kard1g1 bir durumdur. Ba ka bir soyleyi le olgularm giicii, insamn insan iizerindeki giiciinii simgeler. Olgulann giicii, bask1c1 bir gii<;tiir (Marcuse, 1978:451). Dolay1s1yla pozitivist sosyolojinin kendisini yalmzca verili olgusalhkla sm1rland1rmas1, sozii edilen tahakkiim ili kilerini 'dogal bir ger<;eklik' olarak sunmasma yol a9ar. Durkheim, toplumu o kadar d1 salla tmp kendinde bir ger<;eklik haline getirmekteydi ki, vard1g1 nokta, nihayetinde u olmaktayd1: Toplum Tanndtr. Sosyal eyler (olgular) bag1ms1zdirlar ve kendileri i<;in vardtrlar. Pozitivist sosyoloji, insanm yabanc1la mt bilincini yani, toplumun kontrol edilemez bag1ms1z bir gii<; oldugu yamlsamasm1 sosyolojik bir kural haline getirir (Friedrichs, 1972:281,282). Bu anlamda, pozitivist sosyoloji, insanm kendi yaratimtnm iiriinii olan topluma bag1mhhgm1 me rula t1ran ve telkin eden bir ideolojiye donii iir (Agger, 1989:305-311).

Ele tirel toplum teorisi, ezilenlerin bak1 a91smdan hareketle bir kapitalizm ele tirisi ortaya koyar. Kendi mistifikasyon sistemini yaratan kapitalizmde tahakkiim ili kileri 'dogal' ve 'ebedi' ili kiler olarak goriiniirler. Horkheimer'a gore, pozitivistlerin sosyoloji olgulara uymahdir iddias1, orta9agm teoriler dinsel dogmalara uymahdir talimatma benzemektedir. Horkheimer, kapitalizmde, tahakkiim ili kilerinin dinsel me rula tmlmasmm yerini, bilimsel me rula tirmarun ald1g1ru belirtir (Horkheimer, 1986). Dinsel metafizigin 9okii ii, yeni bir tannnm -bilim ve teknolojinin- yiikseli inde zorunlu bir ad1mdir. Yeni toplumun rahiplerinin sosyologlar olacag1m belirten Comte'un, sekiiler bir din olarak sosyolojiye, 'bilimlerin krali9esi' payesini vermesi bu a91dan 90k anlamhdir

Ele tirel teorinin iki amac1 vardir: Gii<; ve tahakkiim ili kilerini bilin<; diizeyine 91karmak ve ozgiirle imin yolunu a9mak. Bu teori mevcut yap1y1 degi tirmek i9in hayatm ele tirisini talep eder. Ele tirel teori devrimci bir praksisi i9inde banndlflf. Teori eylem halinde olan bir teoridir. Sosyal varolu un kategorilerini oldugu gibi almak yerine ele tirel teori, bu varolu ta heniiz ger9ekle memi bir ozgiirliigiin olanagm1 ve potansiyelini saptar. Ele tirel toplum teorisi kapsammda yaptlan ara tlrmalarm biiyiik bir boliimii 9agda sosyal bilimlerin ideolojik karakterini ortaya koymaya yoneliktir. Hem pozitivist sosyoloji hem de klasik ekonomi politik, bilimsel yontem inancma yani, batl rasyonalizminin 'episteme'sine dayamrlar. Ele tirel teori, aym zamanda Aydmlanmac1 aktl ve rasyonalite ele tirisidir. Ele tirel teorisyenler, modem aklm ve rasyonalitenin kendi kendisinin amac1 haline gelmesini, bilimin statiikoyu me rula ttran bir ideolojiye donii mesinin ba lang1c1 olarak goriirler.

ilk defa Comte tarafmdan sistematize edilen sosyolojik pozitivizm, sosyal ger9ekligin kavram 1m fiziksel ger9ekligin kavram 1yla e itler (Comte, 1970). Ele tirel teoriye gore, doga ve sosyal bilimlerin ozde le tirilmesi yani metodolojik monizm, sosyal olgularm ka91mlmaz olarak eyle tirilmesi sonucunu dogurur. Sosyal ve dogal ger9eklik, pozitivistler tarafmdan objektif olarak sm1flandmlabilir ve ol9iilebilir ger9eklikler olarak algtlamr. Buna gore, bilim yoluyla dogayi kontrol etmek ne kadar miimkiin ise, sosyoloji yoluyla toplumu kontrol etmek de o kadar miimkiindiir. Comte'un ongorii ve kontrol arasmda kurdugu ili ki, sosyolojinin ashnda bir sosyal miihendislik projesi olarak dii iiniildiigiinii a91k9a ortaya koymaktadir. Ele tirel teoriye gore, doga ve tarih arasmda temel bir farkhhk vardir: insanlar tarihi yarattrlar, dogayi degil. insanlarm yapma/eyleme giiciine sahip olmalan, degi tirme giiciine de sahip olduklan anlamma gelir. Dolay1s1yla sosyoloji biirokratik idare ve kapitalist denetim i9in teknik bir kaynak olmak yerine sosyal diinyay1 yeniden kurma te ebbiisiinde itici bir rol oynayabilir. Comte gibi erken donem pozitivistler toplumun incelenmesini doganm incelenmesiyle ozde le tirmi ler ve biyolojideki insan anatomisinin yap1sal ilkelerinden giderek, toplumsal geli menin yasalanm ke fetmeye 9ah rm lard1r. Comte devlet, aile, sosyal sm1f ve politik yaptlan insan bedeninin hiicreleri ve organlan ile kar tla tlracak kadar ileri gider. Bu tiirden basitle tirici organizmac1 analojiler, zihinlerde, mevcut toplumsal ya amm dogal bir ya am oldugu yoniinde imgeler olu masma yoI a9arlar.

Pozitivistler sosyolojik teoriler olu turmak ve onlan test etmek i9in 'olgular'a gidilmesi gerektigini ileri silrerler. 'Olgular'm insandan bagimsiz olarak 'orada' oldugunu varsaymak suretiyle sosyolojik pozitivizm, bu olgularm insanlarm tarihsel eylemlerinin fuiinii olduklanm kavramada ba ans1z kahr. Pozitivizm dogrudan/dolays1z goriinii ler diinyas1mn olgusalhg1m a priori bir verilmi lik olarak kabul eder. Oznenin yarat1c1, aktif rolii reddedilir. Pozitivizm, bilgiyi iireten insan aktorii devreden 91kararak dolayis1yla bilgi oznesini ele tirel incelemeden muaf tutmaya 9ah arak daha 90k bilgi objesi iizerine yogunla 1r. Buna bilgi iiretim siirecinin insans1zla tmlmas1 da diyebiliriz. Dolayis1yla pozitivist bilgi hem sosyal bilimciden hem de inceleme konusu yaptlan toplumdan yabancda mi bilgidir. Pozitivistler ile onlarm inceledikleri sosyal diinya arasmdaki ili ki, 9ogunlukla 'mesafeli duruf olarak adlandmlmi trr. Buna gore bilen ozne ancak nesne ile arasma mesafe koyarak onu inceleyebilir. Sosyologun rolii, sadece ve sadece ger9ekligin degerden bag1ms1z olarak gozlemini yapmaktrr. Pozitivist dii iincenin bu ozelligini Marcuse 'tek boyutluluk' olarak adlandmr (Marcuse, 1964). Pozitivist sosyoloji, sosyal diinyada olup bitenlerin mesafeli gozlemini yapmaya indirgenir. Durkheim'm, sosyal olgulann ' eyler' gibi incelenmesi gerektigi eklindeki metodolojik talimatl pozitivist sosyolojinin bir amentiisii olarak kabul edilir. Bu onerme, pozitivizmin sosyal ger9ekligi eyle tirme egilimini ifade eder. Sosyolojik pozitivizm, en sofistike haliyle, sosyal olgulan eyle tiren objektivist bir idealizme donii iir. Pozitivizm, inceledigini iddia ettigi sosyal diinyadan aslmda firar eder. Kendisine toplum iistii bir paye atfeden pozitivizmin analiz kategorileri, ger9ekligin her nasdsa oyle oldugu, olmas1 gerektigi gibi olmad1g1 varsay1mindan hareketle olu turulur. Bu analiz modeli, sosyal olgulan degi kenlere indirgemek suretiyle, degi kenler arasmda diizenlilik arz eden ili kileri 'yasa' formunda kavramla tmr. Sosyolojik ara trrma, degi kenler aras1 ili kilerin incelenmesiyle ozde le tirilir. Verili sosyal ili kilerin 'oldugu haliyle' incelenmesinden elde edilen bilgi, ger9ekligi yans1tan dogru bilgi olarak sunulur. Pozitivist bakt a91smdan sosyoloji, yalmzca test edilebilecek ve ol iim yoluyla gozlemlenebilecek dogru onermeleri temel aiabiiir.

Etik kavramlan kullanmaktan ka9man ve 'degerden bag1ms1z' ara t1rmay1 bir feti haline getiren pozitivist sosyoloji, degerden bag1ms1z bilimin aslmda deger bag1mh oldugunu gizler. Sosyolojik pozitivizm, eyle tirilmi bir olgu tammindan yola 91kmak zorundadrr. Ancak belirtmek gerekir ki, sosyal olgular dogal ger9eklikler degil, Peter Berger'in de i aret ettigi gibi sosyal olarak in a edilmi ger9ekliklerdir (Berger, 1967). Dolayis1yla, gii9 ili kilerini i9eren ve yans1tan sosyal olgular, insan varolu unun dogal hali olamaz. Degerden bag1ms1z sosyoloji iddias1, olgularm objektif bir karaktere sahip olduklan eklindeki dogmatik bir inanca dayamr. Hem sosyal bilimlerde hem de doga bilimlerinde farkh po:Zitivizm tiirlerini birle tiren nokta, ger9ekligin 'olgusal dogas1' iizerine oldugu gibi kabul edilen uzla mad1r. Oysa sosyal olgularm oznel insan eylemiyle olu turulmu ger9eklikler oldugunu dikkate almak gerekir. Dolayis1yla insani toplumsal diinya d1 andan yani objektif bir konumdan incelenebilecek bir diinya degildir. Sosyal bilimcinin kendisi de inceleme konusu yapt1g1 toplumun bir mensubudur. Sosyal bilimci hi9bir zaman tann bak1 a91smdan topluma bakamaz. Pozitivist programin ara trrmac1ya ogiitledigi ey, sosyal diinyaya kar 1 mesafeli ve

soguk dunnakt1r. Oysa sadece ger9ekligin kendisi degil, aym zamanda ger9ekligi algdama tarznmz da tarihsel olarak ko ullandmlm1 t1r. Bu baglamda, algdama fonksiyonlanm yerine getiren organlarnmzm dahi tarihsel ve toplumsal olarak bi9imlendiklerini belirtmek gerekir. Dolay1s1yla, omegin notr/objektif bir gorme bi9imi asla soz konusu olamaz. On kabul ve kategorilerimizi devreye sokmadan basit bir tammlama dahi yapamayiz. Sosyal bilimci dahil, her insan tarihsel etkiye maruz kalmi sonsuz say1da sosyal ili kinin kesi me noktasmda bi9imlenir. Pozitivist sosyoloji, sosyolog gozlemcinin, kendisini tarihsel etkiden annd1rabilecegi ve her eyi yukandan goren Tann bakt a91sma sahip olabilecegi varsay1mmdan hareket eder.

-,Pozitivizm, toplumun tarihsel olarak in a edilmi olma karakterini gormezlikten geldigi i9in, insanlarm toplumun yeniden in asma politik katihmim onemsizle tirir. Toplumsal ya amin 'dogal' i leyi mekanizmalan yani toplumsal yasalar bir kez tespit edildikten sonra geriye, toplumu miihendislik kurallanna uygun bir bi9imde diizenlemek kahr. Buna gore, topluma ili kin 'dogru' bilgiye sahip olan teknokratlar, bilimin sundugu verilere gore planlar olu turabilir ve uygulayabilirler. Bu noktadan baktld1gmda pozitivist sosyolojinin aslmda bir sosyal miihendislik projesi oldugu hemen ortaya 91kar. Katlhm bu anlay1 ta yalmzca teknik bir problem haline gelir. Bilim ve teknolojinin dogrulan politikaya empoze edilir. Habermas'm da vurgulad1g1 gibi, her eyin rasyonalite ilkesine tabi kthnd1g1 kapitalist toplumda politika bilimselle tirilir. Bilim politikaya degil, politika bilime tabi olur (Habermas,1970).

Pozitivist sosyologlar arasmda metodolojik prosediirler konusunda pek 90k anla mazhk mevcuttur. Olgulann incelenmesinde, kalitatif ya da kantitatif tekniklerden hangisinin one 91karttlmas1 gerektigi konusunda yaptlan tart1 ma buna bir omek olu turur. Kendilerini 'empiristler' ve 'teorisyenler' olarak goren pozitivistler arasmda da baz1 temel anla mazhklar mevcuttur. Aynca 'grand' teorisyenler ile 'orta boy' teorisyenler arasmda da bir 9atl madan soz edilebilir. Bu anla mazhklar tiimevanm-tiimdengelim ve mikro-makro aynmlannda da kar 1miza 91kar. Ancak biitiin bu anla mazhk ve 9atl malara ragmen, taraflar arasmda sosyal olgulann ' eyler gibi' incelenmesi ve teorinin olgulara gidilerek dogrulanmas1 gerektigi konusunda z1mni bir uzla ma vard1r. Dolay1s1yla bu tart1 malar pozitivizm i9i tart1 malar olarak nitelendirilebilir.

Daha once pozitivizmin sosyal olgularm degerden bag1ms1z olarak incelenebilecegi eklindeki bir postiiladan hareket ettigini belirtmi tik. Oysa olgular, ilgi ve degerlerimiz olmadan asla tammlanamazlar. Olgular, kendinde ger9eklikler olarak kar 1miza 91kmazlar. Sosyal siire9lerin olgusalla mas1 kendi kendine meydana gelmez. Bir tammlayam olmad1k9a sosyal olgudan soz edilemez. Olgulan konu turan ve 'olgusalla t1ran' sosyal bilimcinin kendisidir.

Pozitivizm ele tirisi, ele tirel teorinin en temel ve belirgin ozelligidir. Sosyolojinin, doga yasalarma benzeyen sosyal yasalan betimleyen 'sosyal fizik' oldugu

eklindeki Comte goril ii, kapitalizm, 1rkc;1hk, cinsiyetc;ilik ve tahakkiim ili kilerini olgusalla trrarak:, bugiJnii ontolojik olarnk dondunrr. Bu egilimin ideoiojik karalcterine dikkat c;eken ele tirel teorinin, toplumun insan eylemiyle in a edilmi bir gerc;eklik oldugunu ifade etmek ic;in kulland1g1 bir diger kavram 'tarihsellik' kavraIDidir. Sosyal orilntiilerin akt kanhgma i aret eden bu kavram, toplumun dogalla tmlmasma ve sosyal yasalann ebedile tirilmesine kar 1 ele tirel imalan ic;inde barmdmr. Marx'1 izleyen ele tirel teorisyenler tarihi bir olanaklar/potansiyeller alam olarak resmederler. Bir ideoloji ele tirisi olarak ele tirel teori, 'dogru' bir bilince sahip olmadan insanlarm, giindelik aktiviteleriyle ancak statilkoyu yeniden uretebileceklerini ileri surer. Ele tirel teoriye gore 'zorunluluk' ozgiir insan eylemiyle a tlabilir. Eger bilinc; gerc;ekligin basit bir yans1mas1 olmu olsayd1, insanlann ashnda 'yanhf olan gerc;eklige ebediyen mahkft.m kalmalan gerekirdi. Oysa insanlar yanh bir diinya ic;inde dogru bir bilinc; olu turabilirler. Gerc;ekligi, soyut bir diizlemde zihinde kavramsal olarak yeniden kurmak miimkiindur. Mevcut giic; ili kileri matriksi ic;inde ele tirel bir bilincin olu turulabilmesi bu iddiaya kamt te kil etmektedir. Ancak dogru bir bilinc;, ta 1yic1s1 olan oznenin tarihsel eylemiyle gerc;ekle tirilmedikc;e hic;bir degere sahip olmayacaktir. Dogruluk/hakikat sorununun teorik olmaktan ziyade pratik bir sorun oldugunu belirten Marx'm kastettigi ey de aslmda budur.

Bu uzun degerlendirmeden sonra, ele tirel teoriyi karakterize eden temel kabulleri ana ba hklar halinde oyle ozetleyebiliriz:

• Ele tirel sosyal teori esas olarak bir pozitivizm ele tirisidir. Buna gore, bilgi somut gerc;ekligin dogrudan bir yans1mas1 degil, aksine sosyal bir in adir. Dolay1s1yla bilgi, dogas1 geregi baglam bag1mhdir. Deger ve c;1kardan bag1ms1z bilgi iddias1 ancak bir fiksiyon olabilir. Ele tirel sosyal teori, toplumun insan iradesinden bag1ms1z 'doga yasalan 'na sahip oldugu eklindeki pozitivist kabule itiraz eder ve toplumun tarihselligine vurgu yapar.

• Ele tirel sosyal teorinin fonksiyonu, mevcut tahakkiim ili kilerini ac;1ga c;1karmak ve bugiinkiinden niteliksel olarak farkh bir toplumun kurulabilecegini kamtlamaktir. Bu teori, yabanc1la IDI sosyal ili kilerin yol ac;ttg1 'korle me'ye kar 1 'dogru bir bilinc;' olu turmamn imkan dahilinde oldugu iddiasmdadir.

• Ele tirel sosyal teori, tahakkiim ili kilerinin yap1sal oldugunu ileri surer. Buna gore, insanlann giindelik ya amlan politika, ekonomi, kiiltiir, soylem, cinsiyet ve irk gibi sosyal ili ki, surec; ve kurumlardan etkilenir. Ancak insanlarm sosyal ya amlanm ko ullandiran yap1, ic;inden 91ktlmaz bir 'demir kafes' degildir. Ele tirel sosyal teori, yapmm praksis yoluyla kmlgan bir dogaya sahip oldugunu ortaya koymak amacmdadir.

• Ele tirel sosyal teori, tahakkiim ili kilerinin, ideolojilerin, eyle menin, hegemonyamn ve tek boyutlulugun 'yanh bilin9' yoluyla yeniden uretildigini ileri

surer. Giiniimiizde bu yanh biliny, toplumun degi mez yasalarla yonetildigini iddia eden ve sosyal olgulan eyle tirerek feti le tiren iktisat ve sosyoloji gibi pozitivist sosyal bilim disiplinleri tarafmdan 'bilimsel' olarak yeniden iiretilmekte · ve peki tirilmektedir. Pozitivist sosyal bilimler, insanlara, verili sosyal olgulara riayet etmeleri gerektigini telkin etmektedirler. Pozitivist sosyoloji, mevcut gii9 ili kilerini ka91mlmaz bir ontolojik yazg1ya donii tiiriir. Bu yiizden pozitivist yontem itaati provoke eden politik bir emir haline gelir.

• Ele tirel sosyal teori, 'ozel hayatm politik oldugu' kabuliinden hareketle daha bugiinden gilndelik hayatm her alanmda donil ilmler ger9ekle tirilebilecegi iddiasmdad1r. Bu anlamda ele tirel teorinin, mutlakla tmlmI bir sosyal determinizm ele tirisi oldugunu soylemek milmkilndilr.

• Marx'1 izlemek suretiyle ele tirel sosyal teori, yap1 ve aktor arasmda diyalektik bir ili ki kurmaya 9ah 1r. Ele tirel teoriye gore, yap1, insanlarm toplumsal ya amlanm ko ulland1rsa da, yapmm i leyi mekanizmasma ili kin bilgi, insanlann toplumsal ko ullan degi tirmelerine yard1mc1 olabilir. Ele tirel teori ozneye aktif bir rol yiikler. 'Oznellik' ve 'irade' kavramlan, 'praksis' kavramI gibi, ele tirel teorinin anahtar kavramlan haline gelirler.

• Ele tirel teori bir sosyal epistemoloji tilril olarak tammlanabilir. Ele tirel teori, hem tarihsel olarak objektif hem de otonom olan yani kendi kendini a maya muktedir bir ak1l anlay1 mdan yola 91kar. Bu anlay1 ta akil, ne ontolojik bir kategoridir ne de zaman ilstil bir insan yetisidir. Ba ka bir soyleyi le a91k u9lu materyalist bir diyalektigi temel alan ele tirel teori i9in, tarihin herhangi bir noktasmda tamamlanmI bir 'akilsalhk' soz konusu olamaz. Aklm yalmzca ama9lara ula mak i9in kullamlan araylarla tammlamr olmas1 yeni bir egemenlik bi9imi yaratmI tir. Pozitivist sosyoloji, araysal akh aklm kendisiyle ozde le tirir. Tarihsel pratik i9indeki kendi ele tirel soyutlama ugraklarmdan uzakla arak araysal ve faydac1 bir fonksiyon ,yerine getiren akil, toplumsal istikrar ve verimliligin bir aracma donil ilr. Aklm verili olam olumlay1c1 bu donil ilmilniln ideolojik ifadesi pozitivizmdir.

KAYNAK<:A

- Adorno, T.W.(1976), 'Sociological and Empirical Research; Connerton, P.(Ed.), Critical Sociology: Selected Readings i9inde, Penguin Books.
- Agger, B. (1989), Socio(onto)logy, Urbana and Chicago: University of Illmois Press.
- Benton, T. (1977), Philosophkal Foundations of the Tree Sociologies, London: Routledge and Kegan Paul.
- Berger, P.; Luckmann, T. (1967), The Social Construction of Reality, Garden City: Anchor Books.
- e Bleicher, J. (1982), The Hermeneutic ImaginatiorJOutline of a Positive Critique of Scientism and Sociology, London: Routledge and Kegan Paul.
- Bryant, C.G.A. (1985), Positivism in Social Theory and Research, London: Macmillan.
- Connerton, P. (1976), 'Introduction', Connerton, P. (Ed.), Critical Sociology: Selected Readings i9inde, Penguin Books.
- Dant, T. (1991), Knowledge, Ideology and Discourse: A Sociological Perspective, London: Routledge.
- Durkheim, E. (1995), Toplumbilimsel Yontemin Kurallan, <;ev. Cemal Bali Akal, istanbul: Engin Yaymc1hk.
- Friedrichs, R.W. (1972), A Sociology of Sociology, New York: The Free Press.
- Frisby, D. (1974), 'The Frankfurt School: Critical Theory and Positivism', Rex, J.(Ed.), Approaches to Sociology: An Introduction to Major Trends in British Sociology i9inde, London: Routledge and Kegan Paul.
- Geuss, R. (1981), The Idea of a Critical Theory: Habermas and the Frankfurt School, Cambridge: Cambridge Uni. Press.
- Gebhardt, E. (1978), 'A Critique of Methodology: Introduction', Arato, A.; Gebhardt, E. (Ed.), Esssential Frankfurt School Reader i9inde, Oxford: Basil Blackwell.
- Habermas, J. (1970), Toward a Rational Society, Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1997), Bilgi ve insansal ilgiler, <;ev. Celal A. Kanat, istanbul: Kiiyerel Yaymlan.

- Hamilton, P.(1974), Knowledge and Social Structure, London: Routledge and Kegan Paul.
- Horkheimer, M.(1986), Akil Tutulmas1, <;ev. Orban Kovak, istanbul: Metis Yaymlan.
- Horkheimer, M. (1978), 'On the Problem of Truth', Arato, A.; Gebhardt, E. (Ed.), Essential Frankfurt School Reader ivinde, Oxford: Basil Blackwell.
- Horkheimer, M. (1976), 'Traditional and Critical Theory', Connerton, P. (Ed.), Critical Sociology: Selected Readings i9inde, Penguin Books.
- Kellner, D.(1984), Herbert Marcuse and the Crises of Marxism, Berkeley: University of California Press.
- Kellner, D.(1985), 'Critical Theory, Max Weber and Dialectics of Domination', Antonio, R.J.; Glassman, R.M.(Ed.), A Weber-Marx Dialogue i9inde, University Press of Kansas.
- Kuhn, T.(1982), Bilimsel Devrimleriti Yap1s1, <;ev. Niliifer Kuya , istanbul: Alan Yaymlan.
- Marcuse, H.(1978), 'A Note on Dialectic', Arato, A.; Gebhardt, E.(Ed.), Essential Frankfurt School Reader i9inde, Oxford: Basil Blacwell.
- Marcuse, H.(1964), One Dimensional Man: Studies in Ideology of Advanced Industrial Society, Boston: Beacon Press.
- Morrow, R.; Brown D.(1994), Critical Theory and Methodology, London: Sage.
- Pollock, F.(1976), 'Empirical Research into Public Opinion', Connerton, P.(Ed.), Critical Sociology: Selected Readings i9inde, Penguin Books.
- Ritzer, G.(1983), Contemporary Sociological Theory, New York:Alfred A. Knopf, Inc.
- Ritzer, G.(1992), Sociological Theory, New York:Mc Graw- Hill.
- Romm, N.R.A.(1991), The Methodologies of Positivism and Marxism/A Sociological Debate, London: Macmillan.
- Sabia, D.R.Jr.; Wallulis, J.(1983), 'The Idea of a Critical Social Science', Sabia, D.R.Jr.; Wallulis, J.(Ed.), Changing Social Science: Critical Theory and Other Critical Perspectives, Albany: State Uni. Of New York Press.
- Smart, B.(1976), Sociology, Phenomenology and Marxian Analysis, London: Routledge and Kegan Paul.

OZET

Bu yaz1da, daha 90k Frankfurt Okuluyla birlikte amlan 'ele tirel sosyal teori'nin sosyolojik pozitivizm ele tirisinde one 91kartt1g1 temel argfunanlar ilzerinde durulacaktir. Kendi i9inde 9e itli varyasyonlan olan ele tirel teori, bir tiir pozitivizm ele tirisi olarak da okunabilir.

ilk defa Comte tarafmdan sistematize edilen sosyolojik pozitivizm, sosyal ger9ekligin kavram 1m fiziksel ger9ekligin kavram 1yla e itler. Ele tirel teoriye gore doga ve sosyal bilimlerin ozde le tirilmesi, yani metodolojik monizm, sosyal olgularm ka91mlmaz olarak eyle tirilmesi sonucunu dogurur. Pozitivist toplum teorisinin amac1 toplumu verili haliyle kontrol etmek ve korumak oldugu halde, ele tirel teorinin amac1 verili durumu a mak ve onun farkh bir ger9ekligin potansiyelitesine sahip oldugunu ortaya koymaktir.

Bir teorinin 'ele tirel' olmas1, onun muhalifve sorgulay1c1 bir analiz yontemine dayand1g1 anlamma gelir. Ele tirel teori, sosyal ili kilere i9kin olan ideolojik yamlsamalan ortaya 9lkarmay1 ve sosyal geweklige ili kin 'yanh ' a91klamalar ortaya koyan teorileri ele tirel bir analize tabi tutmayi ama9lar. Ele tirel teori yalmzca sosyal olgularm bir ele tirisi degil, fakat aym zamanda bu olgulan 'yanh ' temsil eden teorilerin de bir ele tirisidir. Ancak bu, ele tirel teorinin 'bilimsel' bir teori olmad1g1 anlamma gelmez. Ele tirel teori, toplumsal diinya sozkonusu oldugunda, bilimsel bilginin, ele tiri yoluyla i.iretilebilecegi iddiasmdad1r. Dolay1s1yla o, kendisini 'ele tirel sosyal bilim' olarak da adlandmr.